

Διάλεξη του συγγραφέα και δημοσιογράφου Bruce Clark στο Πανόραμα στις 31 Ιανουαρίου 2024

Μέρος Α: Οι έννοιες του Υποχρεωτικού Εκπατρισμού και της Υποχρεωτικής Ανταλλαγής, όπως διαμορφώθηκαν και αποφασίστηκαν στη Λωζάννη το 1923

Μέρος Β: Η υλοποίηση της Υποχρεωτικής Ανταλλαγής και στις δύο πλευρές

Το έργο και οι άνθρωποι της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων στην Ελλάδα, κυρίως στην Αττική. Η συμβολή του Χένρι Μοργκεντάου.

Α΄ ΜΕΡΟΣ

Έχουν περάσει εκατόν ένα χρόνια και μία μέρα. Στις 30 Ιανουαρίου 1923, οι εκπρόσωποι της

Τουρκίας και της Ελλάδας, με την ευλογία των κορυφαίων δυνάμεων του κόσμου, έβαλαν τη σφραγίδα τους σε ένα κείμενο που θα είχε μοιραίες συνέπειες για σχεδόν δύο εκατομμύρια ανθρώπους.

Το περιβάλλον που υπογράφηκε αυτή η συμφωνία ήταν ήσυχο και πολιτισμένο – το Chateau d'Ouchy, κοντά στη λίμνη Lemane στη Λωζάννη. Οι πρωταγωνιστές της ευρωπαϊκής διπλωματίας απολάμ-

βαναν την πολυτέλεια ενός ξενοδοχείου πέντε αστέρων που είχε κτιστεί στα ερείπια ενός κάστρου του 12ου αιώνα. Το κάστρο ήταν και πολύ μακριά και πολύ κοντά στα πεδία μάχης και στις πρόχειρες κατασκηνώσεις της νοτιοανατολικής Ευρώπης. Η νέα συμφωνία αποτέλεσε την ολοκλήρωση ενός και μόνο τμήματος μίας πολύ ευρύτερης διαπραγματεύσεως μεταξύ του νέου κράτους της Τουρκίας και των δυνάμεων που είχαν νικήσει την Οθωμανική Αυτοκρατορία το 1918.

Το πρώτο Άρθρο της νέας συμφωνίας διάβαζε ως εξής:

Από της 1ης Μαΐου 1923, θέλει διενεργηθή η υποχρεωτική ανταλλαγή των Τούρκων υπηκόων, ελληνικού ορθοδόξου θρησκευματος, των εγκατεστημένων επί των τουρκικών εδαφών, και των Ελλήνων υπηκόων, μουσουλμανικού θρησκευματος, των εγκατεστημένων επί των ελληνικών εδαφών.

Οι πρακτικές συνέπειες αυτού του άρθρου ήταν οι ακόλουθες. Για περίπου ένα εκατομμύριο Χριστιανούς που είχαν ήδη εγκαταλείψει τα σπίτια τους στην Ανατολία και τη Ανατολική Θράκη, δεν υπήρχε ελπίδα επιστροφής. Για τους περίπου 200.000 Χριστιανούς Ορθόδοξους που παρέμεναν στην τουρκική επικράτεια, η απέλαση ήταν αναπόφευκτη. Παράλληλα, σχεδόν 400.000

Μουσουλμάνοι που ζούσαν σε διάφορα μέρη της Ελλάδας αντιμετώπιζαν την αναγκαστική μετακίνησή τους στην Τουρκική Δημοκρατία.

Η Συνθήκη προέβλεπε δύο σημαντικές εξαιρέσεις: Τους Μουσουλμάνους της Δυτικής Θράκης και τους Έλληνες της Κωνσταντινούπολης. Η δεύτερη κατηγορία ωστόσο είχε οριστεί με περιοριστικό τρόπο, ώστε να συγκαταλέγει μόνο όσους ζούσαν μέσα στα όρια του Δήμου Κωνσταντινούπολεως και να αποκλείει όσους είχαν εγκατασταθεί εκεί μετά το 1918.

Ακόμα και 100 χρόνια αργότερα αυτές οι λέξεις – υποχρεωτική ανταλλαγή – επιφέρουν ένα ρίγος, ένα αίσθημα φρίκης. Εγείρουν μάλιστα δύσκολα ερωτήματα για την έννοια του σύγχρονου κράτους. Από την εποχή της Γαλλικής και της Αμερικάνικης Επανάστασης είχε εδραιωθεί μια νέα αντίληψη για τον ρόλο του κράτους. Υποτίθετο ότι ένα σύγχρονο κράτος προστατεύει και ενσωματώνει όλους τους πολίτες, ανεξαρτήτως των θρησκευτικών τους πεποιθήσεων. Παρόλα αυτά το συγκεκριμένο έγγραφο φαινόταν να υποστηρίζει το ακριβώς αντίθετο.

Πώς φθάσαμε όμως σε αυτό το σημείο; Το κυριότερο όλων, πώς εδραιώθηκε η ιδέα της ΥΠΟΧΡΕΩΤΙΚΗΣ ανταλλαγής; Ποιος ήταν ο πρώτος που είχε αυτή την ιδέα;

Πρόκειται για ένα ερώτημα δύσκολο να απαντηθεί, ένα ερώτημα το οποίο είναι άξιο προσεκτικής διερεύνησης. Είναι σίγουρα πολύ περισσότερο από μία λεπτομέρεια στην ιστορία της διπλωματίας. Για να κατανοήσουμε τη σημασία του ερωτήματος αξίζει να ανατρέξουμε σε άλλες υποχρεωτικές μετακινήσεις πληθυσμών, όπως εξελίχθηκαν στο υπόλοιπο του 20ού αιώνα.

Εικ.: Γερμανοί στην Πράγα περιμένουν τα τρένα που θα τους μεταφέρουν στη Γερμανία

Τους τελευταίους μήνες του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, Βρετανοί και Αμερικανοί ηγέτες έθεσαν την ανταλλαγή πληθυσμών μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας ως προηγούμενο για τη μετακίνηση δώδεκα εκατομμυρίων Γερμανών της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης προς τη Γερμανία. Μετά τον Β΄

Παγκόσμιο, το τέλος της βρετανικής εντολής (British Mandate) στην Παλαιστίνη και το τέλος της βρετανικής διακυβέρνησης στην Ινδία οδήγησαν σε βίαιες μετακινήσεις πληθυσμών που επηρέασαν πολλά εκατομμύρια ανθρώπους. Στις δύο αυτές περιπτώσεις, Παλαιστίνη και Ινδία, δεν υπήρξε καμία διπλωματική συμφωνία για ανταλλαγή των πληθυσμών. Τρομοκρατημένοι άνθρωποι έσπευδαν να περάσουν νέα σύνορα και να καταφύγουν σε νεοσύστατα κράτη, όπου πίστευαν πως θα είναι ασφαλείς. Το 1950, όμως, όταν η Ινδία και το Πακιστάν σύναψαν ειρήνη, η συμφωνία τους εμπειρείχε όρους που προέβλεπαν μία επίσημη ανταλλαγή πληθυσμών.

Η Συμφωνία του 1923 αποτέλεσε επίσης παράδειγμα προς αποφυγήν. Τουλάχιστον σε θεωρητικό επίπεδο, η Οικουμενική Διακήρυξη για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα, που υιοθετήθηκε το 1948, έκανε την υποχρεωτική ανταλλαγή πληθυσμών αδύνατη. Το ίδιο ίσχυε και για την Ευρωπαϊκή Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου. Θα ήταν πλέον νομικά αδύνατο για μια κυβέρνηση να πει στους πολίτες της, «πρέπει να φύγετε από τη χώρα και να εγκατασταθείτε σε μία άλλη επειδή ακολουθείτε λάθος θρησκεία».

Μετά τους Γιουγκοσλαβικούς Πολέμους της δεκαετίας του 1990 (στην πρώην Γιουγκοσλαβία) ήταν θέμα αρχής στις διαπραγματεύσεις για την ειρήνη, ότι τα τετελεσμένα γεγονότα της εθνοκάθαρσης δεν θα είναι αποδεκτά. Υποθετικά τουλάχιστον, ένας κάτοικος της Βοσνίας που είχε εκδιωχθεί από το σπίτι του θα είχε κάθε δικαίωμα να το πάρει πίσω.

Είτε σαν παράδειγμα προς μίμηση, είτε σαν παράδειγμα προς αποφυγήν, η Συμφωνία της Λωζάννης έριξε μία μεγάλη σκιά στο υπόλοιπο του 20ού αιώνα.

Η προέλευση του υποχρεωτικού εκπατρισμού λοιπόν είναι άξια μελέτης.

Για να κατανοήσει κανείς τη δυσκολία του ερωτήματος, πρέπει να αναλογιστεί τις σκηνές παρωδίας που διαδραματίστηκαν στη Λωζάννη στα μέσα Δεκεμβρίου του 1922. Η μία πλευρά μετά την άλλη επιχείρησε να αποποιηθεί της ευθύνης για τη θέσπιση της υποχρεωτικότητας.

Ο Ελευθέριος Βενιζέλος, εκπροσωπώντας την Ελλάδα, είπε πως θα δεχόταν ευχαρίστως μία εθελοντική ανταλλαγή, αν η Τουρκία ενέκρινε αυτή την προσέγγιση. Ο Ισμέτ Πασάς, εκπροσωπώντας την Τουρκία, αμέσως απάντησε πως η πρωτοβουλία της σχεδόν ολοκληρωτικής ανταλλαγής ανήκε στην Ελλάδα, για να λάβει την απάντηση από τον Βενιζέλο πως εμπνευστής της ιδέας ήταν ο Φρίντχοφ Νάνσεν, Νορβηγός απεσταλμένος, υπεύθυνος για τους πρόσφυγες. Ο Νάνσεν με τη σειρά του απάντησε ότι ακολουθούσε τις εντολές των δυνάμεων της Αντάντ, δηλαδή της Βρετανίας, της Γαλλίας, της Ιταλίας και της Ιαπωνίας, τα στρατεύματα των οποίων είχαν εγκατασταθεί στην Κωνσταντινούπολη. Προφανώς όλοι οι εκπρόσωποι των κρατών στη Συνδιάσκεψη κατανοούσαν ότι η μεταφορά ανθρώπων από μία χώρα σε μία άλλη, λόγω της «λανθασμένης» πίστης τους θα ήταν μία εξαιρετικά επώδυνη διαδικασία. Σε μία τραγελαφική σκηνή, η κάθε πλευρά προσπάθησε να κατηγορήσει κάποιον άλλον ως εμπνευστή της ιδέας. Η αλήθεια όμως είναι πως όλες οι πλευρές επιθυμούσαν διακαώς μία συμφωνία τέτοιου είδους.

Εικ. (από αριστερά): Ο λόρδος Κούρτζον, ο Ισμέτ Πασάς ή Ισμέτ Ινονού και ο Φρίντχοφ Νάνσεν

Ήταν 1 Δεκεμβρίου του 1922 όταν η ιδέα μίας μαζικής ανταλλαγής θρησκευτικών μειονοτήτων έπεσε για πρώτη φορά στο τραπέζι. Συντάκτης της ανακοίνωσης ήταν ο Νάνσεν, τον οποίο όμως οι Τούρκοι δεν δέχονταν να ακούσουν, με το επιχείρημα ότι η Τουρκία δεν ήταν μέλος της Κοινωνίας των Εθνών, την οποία ο Νάνσεν εκπροσωπούσε.

Ο λόρδος Κούρτζον, εκπρόσωπος της Βρετανίας, διάβασε την ανακοίνωση – ή μάλλον έκανε μία σύντομη εισήγηση και μετά ζήτησε από έναν διερμηνέα να τη διαβάσει σε γαλλική μετάφραση. Μέσα σε λίγα λεπτά οι αντιπρόσωποι άκουσαν τα μοιραία λόγια, τα οποία έχουν μελετηθεί έντονα

αλλά και διαστρεβλωθεί από τους μεταγενέστερους ιστορικούς. Ο Νάνσεν τόνισε πως όλη η διπλωματική του δραστηριότητα ήταν απόρροια εντολών που είχε λάβει από τους Ευρωπαίους συμμάχους. Συμπλήρωσε πως η Αθήνα και η Άγκυρα είχαν σε μεγάλο βαθμό συμφωνήσει με την ιδέα μίας μαζικής ανταλλαγής πληθυσμών. Και πρόσθεσε τα εξής:

Γνωρίζω πως οι κυβερνήσεις των Μεγάλων Δυνάμεων είναι υπέρ αυτής της πρότασης, επειδή πιστεύουν πως ο διαχωρισμός (unmixing) των πληθυσμών της Εγγύς Ανατολής θα εξασφαλίσει πραγματική ειρήνη στην Εγγύς Ανατολή. Πιστεύουν επίσης ότι μία ανταλλαγή πληθυσμών είναι ο πιο γρήγορος και αποτελεσματικός τρόπος για να αντιμετωπιστούν τα πολύ σοβαρά οικονομικά θέματα που ασφαλώς θα προκύψουν μετά από τη μεγάλη μετακίνηση πληθυσμών που έλαβε χώρα.

Η ιδέα του «διαχωρισμού πληθυσμών» είναι σαφώς αποκρουστική με σημερινά δεδομένα και αναφέρεται συχνά ως ένα μελανό σημείο στην, κατά τα άλλα, καλή φήμη του Νάνσεν. Αν θέλουμε να είμαστε δίκαιοι όμως πρέπει να παραδεχτούμε ότι δεν παρουσίασε τον διαχωρισμό πληθυσμών σαν δική του πρόταση, ανέφερε απλά το γεγονός ότι η ιδέα είχε τη στήριξη των Μεγάλων Δυνάμεων.

Σε αυτό είχε απόλυτο δίκιο. Οι ευρωπαϊκές δυνάμεις ήθελαν πάση θυσία μία βιώσιμη ειρήνη να προκύψει από τη Λωζάννη. Η ικανότητά τους να επιβάλλουν όρους στην Τουρκία ήταν περιορισμένη. Δεν είχαν ούτε τη διάθεση, ούτε τη δυνατότητα να αναγκάσουν την Τουρκία να αποδεχτεί ενάντια στη θέλησή της την παραμονή των χριστιανικών μειονοτήτων. Ο διαχωρισμός των πληθυσμών, λοιπόν, ήταν ο πιο εύκολος δρόμος, αυτός με τη μικρότερη αντίσταση, για όποιον ήθελε να λύσει ή έστω να μπαλώσει τα προβλήματα της περιοχής. Για να εκτιμήσει κανείς καλύτερα γιατί η ιδέα της ανταλλαγής πληθυσμών έμοιαζε τόσο θελκτική, αρκεί να δει με λίγη περισσότερη προσοχή το πλαίσιο της Συνδιάσκεψης της Λωζάννης και ποιοι ήταν οι συμμετέχοντες.

Επικεφαλής της Συνδιάσκεψης ήταν ο Βρετανός υπουργός Εξωτερικών, λόρδος Κούρζον (George Curzon), τέως αντιβασιλέας της Ινδίας και μία από τις πιο χαρισματικές προσωπικότητες της Βρετανικής Αυτοκρατορίας. Κάποιοι κωμικοί στίχοι, γραμμένοι από δύο συμφοιτητές του στην Οξφόρδη, περιγράφουν τον χαρακτήρα του. ***My name is George Nathanael Curzon, I am a most superior person.*** / Το όνομά μου είναι Τζωρτζ Ναθάνιελ Κούρζον, είμαι άνθρωπος ανώτερης κλάσης.

Εκπρόσωπος της Ελλάδας ήταν ο Ελευθέριος Βενιζέλος, πρώην πρωθυπουργός που δεν κατείχε κανένα επίσημο αξίωμα, παρέμενε όμως εξέχουσα προσωπικότητα στον ελληνικό χώρο. Παρά την αυτοπεποίθησή του, ο Βενιζέλος γνώριζε πολύ καλά ότι αντιπροσώπευε μία χώρα που βρισκόταν στα πρόθυρα κρατικής κατάρρευσης, καθώς παρέπαιε κάτω από μία εισροή προσφύγων, ο αριθμός των οποίων αντιστοιχούσε στο ένα τέταρτο σχεδόν του συνολικού πληθυσμού της. Στα λιμάνια και τα νησιά της Ελλάδας, κάθε διαθέσιμος χώρος – σχολεία, δημοτικά κτήρια, θέατρα, εκκλησίες, ακόμα και σπηλιές – ήταν γεμάτος με απελπισμένους ανθρώπους που χαίρονταν μόνο και μόνο με το γεγονός πως είχαν ξεφύγει ζωντανοί.

Την Τουρκία εκπροσωπούσε στη Λωζάννη ο Ισμέτ Πασά, ένας από τους διοικητές του νικηφόρου στρατού, ο οποίος αργότερα έγινε πρόεδρος της Τουρκίας και πήρε το επώνυμο Ινονού. Στις διαπραγματεύσεις έδειχνε κάποτε ένα σκληροτράχηλο πείσμα (έφτανε να αφαιρεί το ακουστικό βαρηκοΐας του) και κάποτε μια απροσδόκητη αναλαμπή υποχωρητικότητας.

Η άλλη προσωπικότητα που έπαιξε καθοδηγητικό ρόλο στη διάσκεψη ήταν, όπως είπαμε, ο Νορβηγός ερευνητής και ήρωας της ανακάλυψης του Αρκτικού, ο Φρίντχοφ Νάνσεν. Ο Νάνσεν ήταν ένας σπάνιος, χαρισματικός, πολυτάλαντος άνθρωπος, ο οποίος θεωρείτο γίγαντας της επιστήμης,

της φιλανθρωπίας και της διπλωματίας. Στην πιο πρόσφατη ιστορία μπορούμε ίσως να τον συγκρίνουμε με τον νομπελίστα, τον Άλμπερτ Σβάιτσερ, ο οποίος ήταν θεολόγος, μουσικολόγος και ιατρός στην Αφρική. Ή με τον Μπερνάρ Κουσνέρ, ιδρυτή των Ιατρών του Κόσμου, πολιτική προσωπικότητα στη Γαλλία και απεσταλμένο του ΟΗΕ σε εμπόλεμες ζώνες. Το 1921 ο Νάνσεν διορίστηκε σε μια καινούρια θέση. Έγινε ο πρώτος Ύπατος Αρμοστής για τους πρόσφυγες στην Κοινωνία των Εθνών. Ειπώθηκε, ειρωνικά, ότι ο όμορφος Νορβηγός έγινε – μαζί με τα βουνά και τις λίμνες – ένα από τα αξιοθέατα της Γενεύης. Αν ο Νάνσεν πήρε το βραβείο Νόμπελ, και αν έχει μια τιμητική θέση στην Ιστορία της Διπλωματίας, είναι πρώτα απ’ όλα λόγω της αρωγής που εξασφάλισε για αρκετά εκατομμύρια άτομα που αφέθηκαν είτε αιχμάλωτοι, είτε άστεγοι, είτε πεινασμένοι εξαιτίας του χάους που επέφεραν η Ρωσική Επανάσταση και ο εμφύλιος πόλεμος στην Ρωσία. Ο Νάνσεν είχε κάποια κοινά σημεία με τον Βενιζέλο – ήταν και οι δύο κοινωνικοί, χαρισματικοί άνθρωποι που μπορούσαν ταυτόχρονα να δρουν με σκληρό ρεαλισμό. Το επιτελείο του Νάνσεν ήταν στη Γενεύη, αλλά ο ίδιος είχε και ένα γραφείο στην Κωνσταντινούπολη – το οποίο έως τις αρχές του Σεπτεμβρίου του 1922 ασχολείτο σχεδόν αποκλειστικά με πρόσφυγες από την Ρωσία.

Τι άλλο συνέβη τον Σεπτέμβριο του 1922;

Λίγες εβδομάδες πριν από τη διάσκεψη η Βρετανική Αυτοκρατορία είχε υποστεί ένα οδυνηρό πλήγμα στο κύρος της, όταν το Λονδίνο προσπάθησε να κινητοποιήσει τους Ευρωπαίους συμμάχους και τους μεγάλους εταίρους της Κοινοπολιτείας – Αυστραλία και Καναδά – εναντίον του Μουσταφά Κεμάλ, την ώρα που οι δυνάμεις του προχωρούσαν προς τα Στενά (Βόσπορος, Δαρδανέλλια). Η βρετανική κυβέρνηση δεν βρήκε πουθενά υποστήριξη. Τελικά η κρίση αποκλιμακώθηκε με την παρέμβαση των Γάλλων που είχαν τηρήσει μία πιο φιλοτουρκική στάση. Το αποτέλεσμα της κρίσης αυτής ήταν να πέσει ο κυβερνών συνασπισμός στο Λονδίνο και να παραιτηθεί ο φιλέλληνας πρωθυπουργός Λόιντ Τζορτζ.

Την 11η Οκτωβρίου υπογράφεται η Ανακωχή των Μουδανιών, με την οποία οι Ευρωπαίοι αποδέχονται τα αποτελέσματα της στρατιωτικής νίκης του Κεμάλ στην Ανατολία – και συμφωνούν για την υποχώρηση των ελληνικών δυνάμεων από την Ανατολική Θράκη – που έχει ως άμεσο αποτέλεσμα τη μαζική φυγή του ελληνικού πληθυσμού από την περιοχή, με τα ζώα και τα κάρα τους, ένα θέαμα που περιέγραψε ο Έρνεστ Χέμινγουεϊ.

Είκοσι μίλια μήκος έχει η σειρά με τα κάρα που τα σέρνουν αγελάδες, μοσχάρια και βόδια βουτηγμένα στη λάσπη ως τα πλευρά. Γυναίκες, παιδιά και άνδρες που τρεκλίζουν από την εξάντληση έχουν τα κεφάλια σκεπασμένα με κουβέρτες καθώς περπατάνε στα τυφλά μέσα στη βροχή δίπλα στα υπάρχοντά τους.

Στο παρασκήνιο των διαπραγματεύσεων στα Μουδανιά, είχαν λάβει χώρα έντονες βρετανογαλλικές λογομαχίες. Η Γαλλία ήθελε να μπει αμέσως ο τουρκικός στρατός στη Θράκη, η δε Βρετανία επέμενε να δοθεί στον άμαχο ελληνικό πληθυσμό έστω ένα περιθώριο λίγων ημερών για να αποχωρήσει.

Και για το καλό της Αυτοκρατορίας, αλλά και για τη δική του θέση στην ιστορία, ο Κούρζον ήθελε με κάθε τρόπο να πετύχει η Διάσκεψη της Λωζάννης και να τεθούν τα θεμέλια για μια νέα, σταθερή ισορροπία δυνάμεων στην περιοχή.

Από τα κύρια ζητούμενα για την Μεγάλη Βρετανία ήταν η ελεύθερη διέλευση των βρετανικών πλοίων στη Μαύρη Θάλασσα – και ο έλεγχος των κοιτασμάτων πετρελαίου στο Βόρειο Ιράκ. Κάθε

φορά που ο Κούρζον έκανε μια έκκληση υπέρ των Οθωμανών Χριστιανών, οι Τούρκοι είχαν την υποψία ότι ο πραγματικός του σκοπός ήταν να στριμώξει την Τουρκία και να προωθήσει τα οικονομικά συμφέροντα της χώρας του. Με την Γαλλία, η Μεγάλη Βρετανία είχε κάποια κοινά συμφέροντα – και οι δυο ήθελαν να δουν μία Τουρκία που θα ήταν ανοικτή στο δυτικό κεφάλαιο και εμπόριο. Αλλά ταυτόχρονα υπήρχε μια έντονη αντιπαλότητα μεταξύ των δυο ευρωπαϊκών δυνάμεων.

Τέτοιο ήταν σε γενικές γραμμές το παρασκήνιο – διπλωματικό και ψυχολογικό – όταν η πρόταση για μια υποχρεωτική ανταλλαγή πληθυσμών παρουσιάστηκε τυπικά την 1η Δεκεμβρίου 1922.

Ας κοιτάξουμε πιο λεπτομερώς τις διαβουλεύσεις που προηγήθηκαν.

Στις 16 Σεπτεμβρίου ο Νάνσεν πληροφορείται από τον Βρετανό συνταγματάρχη Πρόκτερ, ο οποίος τον αντιπροσωπεύει στην Κωνσταντινούπολη, ότι επίκειται μια καινούρια ανθρωπιστική κρίση λόγω της σαρωτικής τουρκικής νίκης στον πόλεμο στην Ανατολία. Ας θυμηθούμε ότι στην ίδια την Κωνσταντινούπολη επικρατεί μια σχετική, αλλά εύθραυστη σταθερότητα λόγω της παρουσίας των συμμαχικών δυνάμεων. Τρεις μέρες αργότερα ο Νάνσεν παίρνει μία επίσημη εντολή από τη γενική συνέλευση της Κοινωνίας των Εθνών να ασχοληθεί με τα θέματα της Εγγύς Ανατολής, δηλαδή της Ελλάδας και της Τουρκίας. Ως επιστήμονας και ερευνητής με εμπειρία ακραίων συνθηκών, ο Νάνσεν είναι ένας άνθρωπος κατ' εξοχήν ορθολογικός, που ξέρει να κάνει ψυχρούς υπολογισμούς, όταν κάτι τέτοιο απαιτείται για τη διάσωση ανθρώπινων ψυχών. Είναι πρόθυμος να μιλήσει με όλους – ανεξάρτητα από διπλωματικούς κανόνες και εθιμοτυπίες. Στη Ρωσία είχε συχνές συναλλαγές με τους Μπολσεβίκους σε μία εποχή που οι δυτικές δυνάμεις τους θεωρούσαν παράνομους και ανεπιθύμητους. Φτάνοντας στην Κωνσταντινούπολη, αρχές Οκτωβρίου, καταλαβαίνει γρήγορα ότι οι βασικές προτεραιότητες είναι η αντιμετώπιση της πείνας και η απελευθέρωση των αιχμαλώτων. Επίσης καταλαβαίνει ότι ούτε το πρώτο, ούτε το δεύτερο ζήτημα μπορεί να διαχωριστεί από μία γενικότερη και τολμηρότερη πρόταση που αρχίζει να κυκλοφορεί. Η πρόταση δηλαδή για μια ευρεία ανταλλαγή των μειονοτήτων. Προσπαθεί να έρθει σε επαφή με όλους τους παράγοντες – αλλά από την πλευρά των Τούρκων υπάρχουν επιφυλάξεις. Ο Μουσταφά Κεμάλ δεν είναι πρόθυμος να συναντήσει τον Νάνσεν, ούτε να τον καλέσει στην Άγκυρα. Ο Νάνσεν καταφέρνει όμως να συνομιλήσει με ορισμένους αντιπροσώπους του Κεμάλ και το μήνυμά τους είναι πολύ σκληρό.

Είτε με συμφωνία είτε μονομερώς η Τουρκία θέλει να απαλλαγεί από τις χριστιανικές μειονότητες – δηλαδή από τους Ρωμιούς και τους εναπομείναντες Αρμένιους. Αυτή η απέλαση θα αφορά και τους Ρωμιούς της Κωνσταντινούπολης.

Από την στιγμή που γίνεται δεκτή αυτή η βασική αρχή, η Τουρκία είναι έτοιμη να διαπραγματευθεί μία ανταλλαγή οργανωμένη, η οποία θα κάλυπτε και τους Μουσουλμάνους της Ελλάδας (με εξαίρεση τη Δυτική Θράκη) και θα προέβλεπε κάποια αποζημίωση στους ανταλλαγέντες.

Ας θυμηθούμε εδώ ότι η Τουρκία είχε κάποια προϊστορία με την επεξεργασία προτάσεων για ανταλλαγές πληθυσμών. Μάλιστα την άνοιξη του 1922 ένας απεσταλμένος του Κεμάλ είχε προτείνει κάτι τέτοιο κατά τη διάρκεια ειρηνικών διαβουλεύσεων στο Λονδίνο. Πολύ νωρίτερα, το καλοκαίρι του 1914, ο Τούρκος πρέσβης στην Αθήνα είχε κάνει μια παρόμοια πρόταση – ας ανταλλάξουμε τους Χριστιανούς της δυτικής Ανατολίας με τους Μουσουλμάνους της ελληνικής Μακεδονίας. Πρέπει να τονιστεί όμως ότι για τους νικηφόρους Τούρκους τον Οκτώβριο του 1922, η λέξη «υποχρεωτική» ήταν μάλλον σπουδαιότερη από την λέξη «ανταλλαγή».

Για τις συναλλαγές του Νάνσεν με την ελληνική πλευρά τι μπορούμε να πούμε;

Εικ.: Ο Φρίντχοφ Νάνσεν με Έλληνες πρόσφυγες στη Θράκη γύρω στο 1922

Μέσα στον Οκτώβριο του 1922, ο Νορβηγός είχε μια έντονη και καρποφόρα αλληλογραφία με τον Βενιζέλο, ο οποίος ήταν ο πληρεξούσιος της νέας αρχής στην Αθήνα χωρίς να έχει κάποια επίσημη θέση. Πολύ γρήγορα οι δύο βρέθηκαν στο ίδιο μήκος κύματος. Και ο Νάνσεν και ο Βενιζέλος ήταν ανάμεσα στους πρώτους που

κατάλαβαν ορισμένες σκληρές πραγματικότητες – δεν υπήρχε καμία ελπίδα να γυρίσουν στα σπίτια τους οι ξεριζωμένοι Χριστιανοί που γέμιζαν τα λιμάνια, τους δρόμους και τους δημόσιους χώρους της Ελλάδος. Κατάλαβαν, επίσης, ότι υπήρχε πραγματικός κίνδυνος η ελληνική πολιτεία να καταρρεύσει υπό το βάρος της ροής των εξαθλιωμένων προσφύγων. Αυτός ο κίνδυνος επιδεινώθηκε μετά την Συμφωνία των Μουδανιών που είχε ως άμεσο αποτέλεσμα τη φυγή διακοσίων χιλιάδων Ελλήνων από την Ανατολική Θράκη.

Οι περισσότεροι έφυγαν προς δυσμάς, προς την Ελλάδα, ενώ ορισμένοι έφυγαν προς τη σχετική ασφάλεια της ενδοχώρας της Κωνσταντινούπολης, όπου μάλιστα ο Νάνσεν έκανε μια μικρή περιήγηση για να δει την πρόχειρη κατασκήνωση που είχε στηθεί και συγκινήθηκε βαθιά.

Και ο Βενιζέλος και ο Νάνσεν ήρθαν γρήγορα αντιμέτωποι με μία ακόμη πικρή αλήθεια. Η απέλαση των 400.000 Μουσουλμάνων της Ελλάδας θα ήταν ένας τρόπος να απαλύνουν το πρόβλημα της αποδοχής των νεοφερμένων Χριστιανών. Για τον Βενιζέλο, το άμεσο πρόβλημα ήταν η ασφαλής στέγαση των Ελλήνων προσφύγων. Ο Νάνσεν με το πρακτικό του μυαλό έδωσε μεγαλύτερο βάρος στο οικονομικό μέλλον όλης της περιοχής, δηλαδή και της Ελλάδας και της Τουρκίας. Είχε χαθεί η σοδειά του '22 – με κάθε τρόπο έπρεπε να αποφευχθεί η απώλεια της σοδειάς του '23.

Ο Βενιζέλος πληροφόρησε τον Νάνσεν και άλλους συνομιλητές ότι αν δεν προέκυπτε συμφωνία για οργανωμένη ανταλλαγή, η Ελλάδα θα προχωρούσε στη μονομερή απέλαση των Μουσουλμάνων. Υπάρχει μάλιστα ένα υπόμνημα από τον Βενιζέλο, στο οποίο κάνει σαφές το σκεπτικό του. **«Αν δεν υπάρχει συμφωνία για ανταλλαγή, θα είμαστε υποχρεωμένοι να ζητήσουμε από τους Τούρκους στην Ελλάδα να φύγουν από τη χώρα για να δημιουργήσουν χώρο για τους εισερχομένους πρόσφυγες. Αλλά αυτό θα έπρεπε να γίνει με έναν πολιτισμένο τρόπο και η διαχείριση να γίνει από τον κύριο Νάνσεν...»**

Με απλά λόγια, σαν ρεαλιστές όλοι βλέπουμε ότι μια υποχρεωτική και διμερής μετατόπιση των μειονοτήτων είναι προς το συμφέρον και των δύο χωρών – αλλά χρειαζόμαστε τον κύριο Νάνσεν με το προσωπικό του κύρος να δώσει μια διπλωματική κάλυψη σε αυτή τη δυσάρεστη υπόθεση.

Αρχές Νοεμβρίου, ο Νάνσεν αποχωρεί από την Κωνσταντινούπολη και μεταφέρει στην κυβέρνηση της Αθήνας – συγκεκριμένα στον υπουργό εξωτερικών, Νικόλαο Πολίτη – το πολύ σκληρό μήνυμα των Τούρκων. Θέλουμε οπωσδήποτε να απαλλαγούμε από όλους τους Χριστιανούς και στην Ανατολία, και στην Ανατολική Θράκη, αλλά και στην Κωνσταντινούπολη. Χωνέψτε το και ίσως θα μπορέσουμε να μιλήσουμε για μία συμφωνημένη ανταλλαγή. Εδώ ας επαναλάβουμε ότι ο Ελευθέριος Βενιζέλος δεν βρισκόταν στην Αθήνα, ούτε κατείχε κάποιο αξίωμα στην ελληνική κυβέρνηση. Περισσότερο να πούμε ότι ο Πολίτης φρύαξε από τα μαντάτα που έφερε ο Νορβηγός από την Πόλη. Η μαζική απέλαση των Ρωμιών της Πόλης θα ήταν ασφαλώς μια σκοτεινή σελίδα στην ιστορία του ελληνισμού, αλλά και σε καθαρά πρακτικό επίπεδο θα επιδείνωνε την ανθρωπιστική κρίση που η Ελλάδα αντιμετώπιζε ήδη.

Η αντίδραση ωστόσο του Νάνσεν είναι κάτι το απρόοπτο και δείχνει ίσως την ψυχρή λογική ενός ανθρώπου που ξέρει καλά να χειρίζεται ζητήματα ζωής και θανάτου. Οφείλω στον Τζον Ρος, Αμερικανό ιστορικό που ειδικεύεται στη Νορβηγία, μία επίσης ενδιαφέρουσα ερμηνεία για την αντίδραση του Νάνσεν.

Προσωπικά πιστεύω ότι αν δεν υπάρχει άλλος τρόπος να πέτυχουμε μια συμφωνία, θα συνέφερε την ελληνική κυβέρνηση να δεχθεί την αρχή της αναγκαστικής μετανάστευσης, ακόμα και για την Κωνσταντινούπολη...

Ήταν άραγε μια κραυγή ηττοπάθειας από μέρος του Νάνσεν; Συνιστούσε στους Έλληνες συνομιλητές ένα παρόμοιο πνεύμα ηττοπάθειας;

Όχι. Στο σημείο αυτό ο καθηγητής Τζον Ρος βλέπει κάτι πιο λεπτό. Σύμφωνα με τον Αμερικανό καθηγητή, ο Νάνσεν γνώριζε πως η Τουρκία έπρεπε να πειστεί και να διαχειριστεί το θέμα των μειονοτήτων με συμφωνία και όχι μονομερώς. Αν το τίμημα μιας συμφωνίας είναι ο εξαναγκασμός, η αρχή δηλαδή της υποχρεωτικής ανταλλαγής, ας το δεχτούμε. Από τη στιγμή όμως που ο Κεμάλ δέχεται τη γενική αρχή της συμφωνημένης ανταλλαγής – με αποζημίωση για τους ανταλλαγέντες – μπορεί να μην προχωρήσει στην απέλαση των Ελλήνων της Πόλης διότι το κόστος της αποζημίωσης για μια τέτοια ακμάζουσα κοινότητα θα ήταν απαγορευτικό.

Φυσικά δεν μπορούμε να ξέρουμε με σιγουριά ότι αυτό ήταν το σκεπτικό του Νάνσεν – αλλά η θεωρία μου φαίνεται λογική και μας οδηγεί σε μια τελευταία επισήμανση. Τελικά το ότι υιοθετήθηκε η αρχή της υποχρεωτικής ανταλλαγής δεν αποτελεί έκπληξη – όλες οι πλευρές ήθελαν κάτι τέτοιο αν και δεν ήθελαν να το παραδεχτούν. Ο Νάνσεν προσέφερε τους φαρδείς ώμους του και ανέλαβε την ευθύνη για αυτή την τραγική πρόταση.

Το μυστήριο είναι γιατί οι Τούρκοι δέχτηκαν τελικά να παραμείνουν οι Έλληνες της Πόλης, αλλά και ο Οικουμενικός Πατριάρχης. Ας θυμηθούμε ότι στις 13 Δεκεμβρίου 1922 ο Ισμέτ Πασά μίλησε στην Λωζάννη μ' ένα πνεύμα μαξιμαλισμού. Η Τουρκία ήθελε μεν να εξαιρεθούν οι Μουσουλμάνοι της Δυτικής Θράκης από την επικείμενη ανταλλαγή, αλλά δεν δεχόταν καμία εξαίρεση για τους Χριστιανούς της Τουρκίας. Πρέπει να φύγουν και οι Έλληνες της Πόλης και ο Πατριάρχης. Λίγες εβδομάδες μετά, ωστόσο, η Τουρκία δέχτηκε έναν συμβιβασμό. Όχι μόνο θα άφηνε τον Πατριάρχη να παραμείνει στην αρχαία του κατοικία, αλλά και υπό ορισμένους όρους θα άφηνε και το ποίμνιο του να παραμείνει.

Γιατί η Τουρκία υποχώρησε; Όσον αφορά το Πατριαρχείο, έγιναν διαβουλεύσεις στην Λωζάννη, και ανοικτές και μυστικές, τις οποίες μπορούμε να παρακολουθήσουμε. Ο Λόρδος Κούρζον, υπό την πίεση μεταξύ άλλων της Αγγλικανικής Εκκλησίας, έδωσε βάρος στο θέμα του Πατριαρχείου.

Προφανώς δεν ήθελε να φέρει την ευθύνη για την απέλαση ενός αρχαίου πνευματικού θεσμού που είχε επιβιώσει στις ακτές του Βοσπόρου σχεδόν 17 αιώνες. «Θα σκανδαλιστεί η συνείδηση όλου του πολιτισμένου κόσμου», όπως δήλωσε, αν το Πατριαρχείο φύγει από τη Βασιλεύουσα. Ταυτόχρονα δόθηκαν στους Τούρκους – μάλλον με γαλλική παρέμβαση – κάποιες διαβεβαιώσεις. Στο μέλλον το Πατριαρχείο θα είναι ένας θεσμός καθαρά θρησκευτικός, δεν θα παίζει ούτε διοικητικό ρόλο, ούτε πολιτικό. Σ' αυτή τη βάση οι Τούρκοι δέχτηκαν την παραμονή του Πατριάρχη. Άλλωστε ένα μέλος της τουρκικής αντιπροσωπείας, ο Ριζά Νουρ, παρατήρησε ειρωνικά ότι ίσως η παραμονή του Πατριαρχείου θα ήταν ένας τρόπος «να κρατήσουμε το φίδι στην τρύπα του...».

Γιατί όμως δέχτηκαν οι Τούρκοι να παραμείνει το ποίμνιο του Πατριαρχείου στην Πόλη, έστω υπό όρους, έστω προσωρινά;

Εικ.: Γαλλικά στρατεύματα ετοιμάζονται να διασχίσουν τη γέφυρα του Γαλατά (πιθανότατα τον Φεβρουάριο του 1920)

Ας σημειώσουμε ότι μέσα στην Κωνσταντινούπολη, η ισορροπία δυνάμεων άλλαξε μέρα με τη μέρα υπέρ της νέας τουρκικής αρχής. Οι συμμαχικές δυνάμεις έπαιζαν μεν έναν σταθεροποιητικό ρόλο, όλοι όμως ήξεραν ότι κάποια στιγμή θα αποσυρθούν. Παράλληλα οι δυνάμεις του νέου καθεστώτος είχαν αρχίσει να καταφθάνουν στην Πόλη. Οι Ευρωπαίοι στρατιώτες και ναύτες ήταν μια γραφική παρουσία, αλλά η ικανότητά τους να επηρεάζουν τη γενική κατάσταση ολοένα και μειωνόταν. Γιατί λοιπόν υποχωρήσαν οι Τούρκοι και επέτρεψαν σε κάποιους Έλληνες πολίτες να παραμείνουν;

Εκτός από το θέμα των αποζημιώσεων, η άμεση απέλαση των Ρωμιών της Πόλης θα είχε πολύ κακές συνέπειες για τη λειτουργία της τουρκικής οικονομίας, καθώς η διοίκηση και στελέχωση του ιδιωτικού τομέα ήταν στα χέρια των Χριστιανών.

Από την άλλη πλευρά, η νικηφόρος Τουρκία ήταν έτοιμη να δεχθεί οικονομικές θυσίες εάν με αυτόν τον τρόπο θα εξασφάλιζε την πολυπόθητη ανεξαρτησία από ξένα συμφέροντα.

Η παραμονή – έστω προσωρινή, έστω υπό όρους – των Ρωμιών της Πόλης είναι ένα ανοικτό ιστορικό ερώτημα. Ίσως θα αποτελέσει θέμα για μία άλλη διάλεξη και συζήτηση.

ΤΕΛΟΣ Α΄ ΜΕΡΟΥΣ

Μετάφραση από τα αγγλικά για τη διάλεξη του Bruce Clark, που έγινε στα ελληνικά: Κατερίνα Τράκα - Ζαρκάδη, σε συνεργασία με τον ομιλητή, Δημιουργικό Τμήμα ΑΠΑΝ, apan.gr 2024

Μπορείτε να διαβάσετε όλο το κείμενο της Συνθήκης της Λωζάννης στον παρακάτω σύνδεσμο:

<https://geetha.mil.gr/wp-content/uploads/2019/10/3-SYNTHIKI-EIRHNHS-LWZANIS.pdf>

Εικ.: Ένας Βρετανός στρατιώτης διασκεδάζει με τον «Πατέρα των Χριστουγέννων» (έναν στρογγυλοπρόσωπο, με άσπρα γένια Τούρκο καβάλα στο γαϊδούρι του) στο πόστο του στο Τσανάκκαλε της Τουρκίας (1922 από τον Grenville Collins)